

ФІЛОСОФІЯ ПРАВОСУДДЯ: ДЕЯКІ АНТРОПОЛОГІЧНІ Й АКсіОЛОГІЧНІ ВИМІРИ (НОТАТКИ ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

В. Бігун

*Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4,
e-mail: vsbihun@hotmail.com, slavik@bihun.info*

Філософія правосуддя як напрям прикладної філософії права. Актуальність теми (філософія правосуддя), її вибір дослідником зумовлено низкою чинників. Перший – тема має прикладних характер. Дослідження філософії права, на думку дослідника, має охоплювати дослідження не лише смислів права в статичності, але й їх реалізацію в динаміці. Другий – тема є актуальною для сучасної України. Філософсько-правові дослідження в Україні може бути поглиблено спрямованістю на осмислення актуальних для становлення права і держави України питань, і зокрема як одного з них – становлення судової влади. Третє – дослідження теми надалі сприятиме розвитку української філософії права як прикладної.

Дослідження філософії правосуддя має практичний характер. Обираючи зазначений напрям дослідження, відбувається зміщення акценту від аналізу статичних смислів права до їх практичного аналізу. Вивчаючи, наприклад, судові процеси як контексти само-реалізації права, коли відбувається застосування правових принципів і норм до певних обставин у певних умовах, ми виявляємо нові філософсько-правові смисли та суперечки. У текстах законів право є статичним, наче мертвим. Воно може видаватися досконалим: припускаємо, що *винятково* тексти законів України могли б вважатися довершеними (якщо, наприклад, їх віднайдуть через тисячі років). Проте право, наприклад, у судовому процесі оживає в дії у формі, виявляючись у динаміці, оживляючись силою правових аргументів на користь конкуруючих інтересів, перебуваючи під впливом інших чинників, підкреслюючи, що «саме в суді право

існує в усій його повноті» (С. Максимов) [2]. У цьому смислі філософія права, включаючи філософію правосуддя, стає прикладною філософією права.

Ступінь наукової розробленості проблеми є недостатнім. Питання і проблеми судочинства, процесуального права детально досліджено в українському та зарубіжному правознавстві. В межах інших наук і дисциплін досліджувалися інші проблеми та питання, пов'язані з судочинством (психологія судді та судової діяльності в межах юридичної психології; адвокатська і прокурорська діяльність у межах дисциплін із вивчення відповідної діяльності; деякі ідеологічні аспекти діяльності судів і суддів у межах історико-правових досліджень; розв'язання спорів у межах юридичної конфліктології тощо).

Водночас проблему філософії судочинства чи правосуддя поки не виокремлено як окремий предмет філософсько-правового осмислення в українській філософсько-правовій думці, недостатньо висвітлено різні аспекти цієї проблеми. Також не сформовано самостійного філософсько-правового дискурсу з цієї проблематики, існує потреба в формуванні концепції філософії правосуддя, актуальної для української правової реальності.

Можна констатувати відсутність спеціального дослідження цієї проблематики в сучасній українській філософсько-правовій науці. Це пояснюється не лише суб'єктивними чинниками (інтересом дослідників до теми) й об'єктивними (як-от лише з часу здобуття незалежності й надалі зростаюча роль судової влади в Україні, поступове узагальнення емпіричних досліджень, наукових і публіцистичних спостережень, а також методології філософсько-правових досліджень, які можуть слугувати базою для проведення філософсько-правових досліджень філософії правосуддя в Україні).

Філософія правосуддя і судочинство. Дослідник обрав об'єктом дослідження філософію *правосуддя*, а не *судочинства* (*судівництва*¹). Це обґрунтовується тим, що зазначені терміни є відмінними. Термін *правосуддя* термінологічно позначає «суд за пра-

¹ Часом використовується й термін „судівництво”, що визначається „як єдина система судового устрою та судочинства” (Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 № 361/2006).

вом», тоді як термін *судочинство* – «діяльність суду», акцентуючи на діяльнісному, а не аксіологічному смислі.

Відмінність зафіксована в літературі та законодавстві. Так, в українській юридичній літературі під *судочинством* розуміють «процесуальну форму здійснення правосуддя, діяльність суду» [8, с. 718], а правосуддям «правозастосувальну діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції [...] справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави» [3, с. 50].

Відмінність між термінами є не тільки формальною (різні слова), але й змістовною, зокрема аксіологічною. Якщо у випадку *судочинства* йдеться про *діяльність суду*, то в випадку *правосуддя* йдеться, за запропонованим вище визначенням, про діяльність із розгляду справ із певною метою (захисту прав та свобод людини, юридичних осіб, держави). Тобто, йдеться не про будь-яку діяльність суду, а таку, що відповідає зазначеній меті.

Підкреслимо значення терміна *право-* в термініві *правосуддя*. Це є істотним у розумінні предмета філософії права як такого, що, за одним із розумінь філософії права, впливає із розрізнення понять *право* і *закон* (концепція В. С. Нерсесянца) [4]. У цьому зв'язку з певною умовністю можна стверджувати, що може йтися й про *законосуддя*. Однак цей термін непоширений (відзначимо, що термін «правосуддя» дає прихильникам теорії чи принципу верховенства права – на відміну від «законників», прихильників верховенства закону – стверджувати про обов'язок суддів послуговуватися саме «правом»; інше питання: що розуміється під цими термінами *право* і *закон*?

В даному випадку вибір зроблено на користь «правосуддя» зважаючи на аксіологічний характер цього поняття, хоча йтиметься й про діяльність судів, тобто судочинство. З цього впливає, що кожен суд може вважатися таким, що здійснює судочинство, але не кожен суд – таким, що здійснює правосуддя. У цьому зв'язку важливим дослідницьким питанням є виявлення істотних змістовних відмінностей між *правосуддям* і *судочинством*, що є предметом більш детального подальшого філософсько-правового дослідження теми філософія правосуддя.

Проблематика дослідження. Об'єктом дослідження є *правосуддя* як сфера здійснення права, предметом – філософсько-правові

аспекти правосуддя та правосуддя як сфера філософсько-правової діяльності. Підходи до дослідження філософії правосуддя можна класифікувати за різними критеріями, як-от:

(1) проблема (проблемний підхід): обрання окремих питань і проблем як об'єктів дослідження: філософські засади правосуддя; філософська характеристика судової влади і сваволі; судовий розсуд і його межі; природа правової аргументації, філософсько-правові аспекти обґрунтування судових рішень; незалежність суду (суддів); акт судження; справедливість суду і судового рішення; філософсько-правові джерела судових рішень; злочин і покарання; “суди фактів і суди права”; правосуддя як спосіб вирішення конфлікту, засади судової конфліктології, підходи до розв'язання спорів; філософсько-правовий аналіз судових способів захисту прав, свобод і законних інтересів; статус суддів;

(2) напрям філософії права: філософсько-правова антропологія правосуддя (наприклад, тематика: образ людини в правосудді, філософський світогляд судді, іншого учасника судочинства; образ суду і судді в різні епохи та історичні етапи, періоди); аксіологія правосуддя (наприклад, ціннісні орієнтири в ухваленні рішень; світоглядні цінності учасників судового процесу); гносеологія правосуддя (наприклад, судовий процес як спосіб пізнання права; пізнавальна діяльність суду); герменевтика правосуддя (наприклад, смисли в правосудді, судова інтерпретація, засади способів тлумачення), онтологія правосуддя (наприклад, вивчення правового буття у суді); та інші напрями філософії права, філософсько-правових досліджень;

(3) види судочинства, правосуддя, осмислення їх філософсько-правових аспектів: державне і недержавне судочинство; загальне та спеціальне судочинство і правосуддя (конституційне, кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне, військове тощо); відновне правосуддя; ювенальна юстиція; міжнародно-правове і національне судочинство (правосуддя); державне й недержавне судочинство; діяльність третейських судів; церковне судочинство тощо;

(4) роль і функція (рольовий підхід; функціональний підхід): філософія судді, адвоката, прокурора (обвинувача), потерпілих, інших учасників процесу (наприклад, світогляд і праворозуміння та їх вплив на ухвалення рішень); добір суддів і допуск інших осіб до

здійснення судочинства; філософсько-правове осмислення функцій суду як діяльності: судове правозастосування, судова правотворчість, судова інтерпретація тощо.

Зазначений перелік тем не є вичерпним, схематичним і проблематика (тематика) досліджень за різними підходами може пересікатися.

Наступні частини будуть присвячені деяким антропологічним і аксіологічним аспектам пропонованих досліджень проблеми філософії правосуддя.

Антропологічні та аксіологічні виміри судочинства. Судочинство не лише використовує, але й творить правові смисли. Уявлення про справедливість (несправедливість) права і закону (що є філософсько-правовою проблемою), правомірність (неправомірність) поведінки формується, з-поміж іншого, на основі перебігу та результатів судових процесів. З-поміж них можна виокремити гучні (резонансні) судові процеси. Вони уособлюють собою суперечності щодо певних фундаментальних цінностей, важливих колективних чи індивідуальних проблем і шляхів їх вирішення, виявляють складні не лише юридичні, але й інші – політичні, соціальні, економічні тощо – проблеми людини, суспільства, держави.

Історично резонансними були чимало судових процесів. Для прикладу: «процес над Сократом» (питання, які порушує цей процес, з-поміж інших: страта як справедливе покарання чи суд громадськості над інакомислячим), «процес над Ісусом Христом» (адекватність покарання і правомірність процесу), інквізиційні процеси середньовіччя (свавільність чи правомірність церковного судочинства), «Нюрнберзький процес» (1945) (покарання злочинному режиму чи суд переможців над переможеними), «процеси над юристами після об'єднання ФРН та НДР» (після 1991 року) (справедлива кара за політичні репресії чи помста); «Процес над Хусейном» (2006) (справедливе покарання диктатору чи упереджений судовий процес унаслідок зміни влади) тощо.

Історичні та сучасні українські процеси та справи піднімають не менш важливі питання, які виявляють смисли права. З-поміж них відзначимо: судові та позасудові процеси-розправи радянського періоду (класове судочинство), «дисидентські процеси» (покарання інакомислячих заради збереження та майбутнього режиму

комунізму чи порушення прав людини), «Справа Гонгадзе» (2000-2008) як сукупність справ і резонансний кримінальний процес (вплив політики на право, правомірність діяльності представників держави, проблема покарання усіх винних), «Справа Ющенко до ЦВК» (2004) («стрибок» до верховенства права чи перевищення судом своїх повноважень), «Справа про розпуск парламенту» (2007) (застосування принципу конституційної відповідальності чи порушення Конституції)¹.

Конструктивним для демонстрації колізії інтересів та юридичних шляхів їх подолання може бути аналіз філософії судді. Роль філософії судді є малодослідженою в українській філософсько-правовій думці. Традиційно вважається, що суддя, ухвалюючи рішення, керується винятково законом; законність та обґрунтованість є засадничими в судовій діяльності судді. Водночас практика доводить, що й інші чинники можуть впливати на прийняття рішення суддею. З-поміж них і філософські погляди судді, що складають філософію судді. У структурі такої філософії окрему (можливу, ключову) роль відіграє праворозуміння, що є предметом дослідження філософії права.

Приклад резонансного процесу. Для демонстрації значення праворозуміння у контексті філософії судді оберемо резонансний процес. Зокрема, «Справу про розпуск парламенту» (2007) (справа за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007 року N 264). За *фабулою* справи 53 народні депутати звернулися із конституційним поданням до КСУ щодо конституційності Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007

¹ Частково деякі філософсько-правові аспекти справ аналізувалися автором у юридичних публіцистичних працях. Див., наприклад: Конституційне протистояння – праворозуміння, інтелекту та дотепності [Справа про конституційність Указу Президента № 264 про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України від 2.04.2007] // Юридична газета. – 2007. – № 17 (26.04). – С. 2-3; Процес над Хусейном. Про злочини проти людяності // Юридична газета. – 2007. – № 3-4 (25.01). – С. 26; Справа Гонгадзе (2000-2008): юридичний огляд // Юридична газета. – 2008. – № 35 (02.09). – С. 7-14 (включно з хронологією обставин та інтерв'ю з учасниками справи).

р. № 264. Розгляд справи супроводжувався резонансними соціально-політичними подіями. Зрештою, справа, в зв'язку зі скасуванням зазначеного Указу, виданням іншого Указу Президента про дострокове припинення повноважень парламенту, втратила актуальність, а конституційне провадження у зазначеній справі було припинено, посилаючись на те, що КСУ «вирішує питання про конституційність [лише] чинних нормативно-правових актів».

Усні слухання у справі (на яких довелося бути присутнім досліднику) виявили матеріал для філософсько-правового дослідження в частині значення праворозуміння у конституційній юстиції. Ці слухання в КСУ на певний час перетворилися на певний правовий форум, школу, де навіть скептики усвідомили вирішальне значення праворозуміння та філософії права. Прийшло усвідомлення того, що єдиного розуміння того, що розуміється під терміном *право* немає, і все залежатиме від обраного індивідуального кожним суддею (і зрештою, сумарно, судом) праворозуміння.

Сторони спору в справі представили свої правові позиції та аргументи¹. Вони були підкріплені різним праворозумінням та способами тлумачення. Розгляд перетворився на протистояння: традиційна

¹ Як відзначалося в ухвалі КСУ про припинення конституційного провадження, у своєму обґрунтуванні народні депутати України зазначали: Президент України не мав конституційних підстав для видання Указу яким припинив достроково повноваження Верховної Ради України V скликання. У конституційному поданні наголошується, що Президенту України надано конституційне право припинити повноваження Верховної Ради України виключно до своїх повноважень у випадках, передбачених Конституцією України, і призначити позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України. Автори клопотання наголошували, що дострокове припинення повноважень Верховної Ради України не може застосовуватися Президентом України на власний розсуд, а лише виключно у випадках, закріплених частиною другою статті 90 Конституції України, з обов'язковим дотриманням процедури консультацій з керівництвом та головами фракцій Верховної Ради України при прийнятті зазначеного рішення (частина третя статті 90 Конституції України), мати процесуальну форму, яка б зафіксувала підсумки консультацій». На думку суб'єкта права на конституційне подання, Президент України, реалізуючи свій статус, діяв виходячи з надуманих політичних підстав, з розширенням своїх повноважень та не у спосіб, безпосередньо передбачений Конституцією України. Видавши Указ, Президент України вийшов за межі повноважень, визначених Конституцією України. Народні депутати України вважають, що Указ не відповідає Конституції України, зокрема ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 19, ч. 4 ст. 2, 3 ст. 90, ст.ст 104, 106.

колізія між «позитивізмом» і доктриною «природного права» супроводжувалася «внутрішнім» «нормативістським» протистоянням.

Прогнозувалося кілька варіантів рішення КСУ. Перший: КСУ більшістю голосів визнає Указ 264 неконституційним. Вирішальними чинниками та, водночас, способами обґрунтування такого рішення могло стати нормативістське праворозуміння за допомогою буквального (текстуального) тлумачення норми права. Іншими словами, судді виходитимуть з того, що Указом ухвалено «достроково припинити повноваження» ВРУ, що могло бути зроблено лише на підставі відповідної *норми тексту* Конституції. Не віднайшовши такої норми (зокрема, ст. 90 Конституції) в тексті Указу, Суд міг ухвалити більшістю голосів, що «дострокове припинення повноважень» ВРУ відбулося не за Конституцією, отже, визнають Указ, принаймні в частині розпуску, неконституційним. Інше обґрунтування носитиме, по суті, допоміжний характер. Мотивами такого рішення можуть стати як щире внутрішнє переконання в правильності названих праворозуміння і способу тлумачення, так й неправові, зокрема політичні, чинники. В разі останнього праворозуміння та тлумачення відіграватиме, передусім, інструментальну роль (сприятиме досягненню мети).

Другий: КСУ визнає Указ конституційним. Вирішальний чинник: «системне тлумачення». Його базою міг стати «широкий

В усіх слуханнях позицію 53 народних депутатів представив Ю. Мірошниченко. Назвавши оцінки та твердження, подані в Указі, «умоглядними та непідкріпленими», представник зосередився на обґрунтуванні відсутності підстав для дострокового припинення повноважень парламенту, які передбачені ст. 90 Конституції України. Відтак, на етапі «запитань-відповідей» з'ясувалося ще кілька істотних позицій зазначених депутатів, точніше їх представника. Зокрема, говорячи про відповідальність парламенту за Конституцією, представник висловив переконання в тому, що її єдиною формою є вибори.

Аргументи позиції Президента, викладені його представником професором В. Шаповалом, зводилися до того, що Президент мав не лише право, але й обов'язок достроково припинити повноваження парламенту. Це обґрунтовувалося положеннями, визначеними в ч. 2 ст. 102 та деталізувалося іншими положеннями Конституції. Підкреслювалося, що Президент керувався дискреційними повноваженнями, які впливали з функцій, передбачених Конституцією. В додаток наголошувалося на порушенні принципів суверенітету. Зрештою, відзначалося, що дострокове припинення повноважень ВРУ стало санкцією за вчинення конституційного делікту. Підкріпленням позиції мали слугувати приклади з зарубіжного досвіду, де «розпуск» парламенту внаслідок недотримання положень конституції – норма.

позитивізм» (В. Шаповала): посилання на інші норми Конституції, які уповноважували й, на думку сторони Президента, навіть зобов'язували главу держави припинити вчинення конституційно-правового делікту достроково припинивши повноваження парламенту. Результатом протистояння різних «гатунків» нормативізму може стати їх новий розподіл на «вузький» та «широкий». Зокрема, останній з апелюванням до таких природно-правових категорій, як справедливість.

Третій: відмова ухвалювати рішення, ґрунтуючись на «доктрині політичного питання». Передумовами застосування такого підходу могли стати, окремо чи в сукупності, прагнення дотримуватися послідовності в своїх рішеннях, втрата актуальності рішення КСУ, усвідомлення фактичної значимості предмета спору (наприклад, тривалість провадження призведе до юридичного чи фактичного унеможливлення проведення виборів 27 травня).

Варіант ухвалення рішення, яке б ґрунтувалося на положеннях доктрини природного права, видавалася малоімовірною: за спостереженнями дослідника, в умах суддів КСУ домінувало позитивістське праворозуміння (що, втім, не виключало можливості апелювання до природно-правових категорій – або в рішенні, або в окремих думках).

Зазначене дозволяє стверджувати, що рішення КСУ в даній справі могло залежати від поглядів і переконань суддів щодо праворозуміння. Також вирішальним міг стати не якісний, а кількісний чинник. Іншими словами, те чи інше рішення ухвалювалося б залежно від кількості (вирішальної) суддів, прихильників певного типу праворозуміння. Дослідник робить висновок: очікуване справедливе рішенням суду безпосередньо залежали не лише він тлумачення норм Конституції, але й поглядів, зокрема й філософсько-правових, суддів.

Правосуддя як антропологічне явище: обрис ролі судді. Дослідник виходить з того, що правосуддя є антропологічним явищем. Під антропологічним розуміється, в руслі попередніх досліджень дослідника, уявлення про науку про людину як про (1) одиничне – звідси антропология людини та філософсько-правова антропология та (2) групове – звідси етнология та етнография [2]. Відповідно, суддя може досліджуватися як антропологічний феномен зі своїми поглядами на світ (світогляд), праворозумінням тощо. При цьому він

є частинкою певної групи, наприклад, професійної чи соціальної, є частиною національних систем судочинства.

Хто здійснює правосуддя: суд чи суддя? Це одне з ключових питань нашого дослідження. Відзначимо, що правосуддя в очах людини здійснює суддя чи судді. Саме суддя чи судді, а інколи народні засідателі чи суд присяжних втілюють собою суд. Як такий суд – це приміщення суду, «нежива територія». Судді, ухвалюючи судові рішення, здійснюючи судочинство, керуються не лише законом, але й певним світоглядом. Суд як такий позбавлений світогляду, останнє є людським явищем. Крім того, саме суддя, а не суд, несе відповідальність за свою діяльність, пов'язану із здійсненням судочинства в окремих справах¹.

Світоглядні орієнтири суддів допомагають їм здійснювати судочинство. Що стосується досліджень цих та інших аспектів, то “в судочинстві, наприклад, увага дослідників повинна акцентуватися на інтересах сторін, як прямо заявлених, так і латентних; рольовій поведінці професійних юристів, учасників судового процесу; найрізноманітніших способах, каналах впливу на суд і, відповідно, на наслідках цього [5, с. 97-98].

Саме суддя, хоч і в рамках процесу, вдається до акту судження, де останній “виявляє всі свої відомі значення: мати думку, оцінювати, вважати істинним чи справедливим і, зрештою, приймати рішення” [7, с. 184]. Саме через суддів здійснювалася необхідна певному режиму ідеологічна лінія: шляхом переконання, вказівок, інших методів психологічного впливу. Так, в часи радянських репресій очікувалася відповідність ідеології режиму та радянського судді, що відображалася в “керівних” настановах, як-от: “Суддя – це поганий марксист, якщо не знає партійних рішень, не вмє на-

¹ Частково деякі філософсько-правові аспекти справ аналізувалися автором у юридичних публіцистичних працях. Див., наприклад: Конституційне протистояння – праворозуміння, інтелекту та дотепності [Справа про конституційність Указу Президента № 264 про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України від 2.04.2007] // Юридична газета. – 2007. – № 17 (26.04). – С. 2-3; Процес над Хусейном. Про злочини проти людяності // Юридична газета. – 2007. – № 3-4 (25.01). – С. 26; Справа Гонгадзе (2000-2008): юридичний огляд // Юридична газета. – 2008. – № 35 (02.09). – С. 7-14 (включно з хронологією обставин та інтерв'ю з учасниками справи).

тхненно боротися за партійні рішення, йде на повідку за місцевими організаціями, не годиться”¹.

Традиційно вважалось, що суддя є “законом, що промовляє”. Суддя тлумачить закон. Наприклад, Роналд Дворкін наполягає: фігура судді (чи іншого тлумача і виконавця закону) повинна бути для філософії права центральною (презумпція “судді-Геркулеса”) [9, с. 132]. Проте дослідження, зокрема антропологічно-правові, в розумінні правової етнології та етнографії, виявили, що суддів можна визначати й за іншими підходами. Зокрема, залеж нові від підходів до розсудження правових спорів (конфліктів). В одному з таких досліджень пропонується п’ять типів суддів: (1) суддя, який суворо дотримується закону; (2) суддя-правотворець (lawmaker), (3) суддя-посередник (mediator), (4) суддя, який ухвалює авторитетні рішення (authoritative decision maker), (5) суддя-процесуальник (proceduralist) [12]. Крім того, дослідники відзначають залежність між статтю та типологією судді (жінки більш схильні до посередництва, чоловіки – до суворого виконання закону).

На нашу думку, зазначені та інші підходи репрезентують певні ціннісні орієнтації суддів й залежать від антропологічних чинників. Наприклад, суддя-правотворець відображає цінності зміни, динаміки, мовою філософії права, правового реалізму, тоді як суддя, який суворо дотримується закону є прихильником консервативних цінностей, мовою філософії права, правового формалізму.

Зазначені характеристики судді, його мислення, підходів до вирішення спорів подані лише схематично. Проте всі вони можуть вважатися частиною як *філософії судді*, так і більш ширшого поняття, яке можна визначити терміном *особистість*. Саме *особистість судді*, яка, як відзначав Євген Ерліх є гарантією правосуддя [11], може стати частиною філософсько-правового аналізу в межах дослідження філософії правосуддя.

¹ Цит. за: Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А., Снісаренко Л. Ю., Музика І. В. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). – К., 2001. – С. 164.

Список використаних джерел:

1. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 220 арк. Див. також: Людина в праві: аксіологічний підхід: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. – К., 2004. – 19с.
2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского исследования. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
3. Маляренко В. Т. Правосуддя // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Українська енциклопедія. – Т.5. – С. 50-51.
4. Нерсисянц В. С. Философия права. – М. : НОРМА - ИНФРА-М, 1998. – 652 с.
5. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2003. – 240с.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 10-ге, доповнене. – Львів, 2008. – 224 с.
7. Рікер Поль. Право і справедливість / О. Сирцова, В. Каденко (пер.). – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.
8. Сірий М. І., Тертишник В. М. Судочинство // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія». – Т. 5. – С. 718-719.
9. Філософія права: Навч. посібн. / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; За заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с
10. Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А., Снісаренко Л. Ю., Музика І. В. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / О.М. Мироненко (ред.), І.Б. Усенко (ред.). – К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, 2001. – 220 с.
11. Cardozo Benjamin. The Nature of the Judicial Process.- New Haven, Yale University Press; [etc., etc.] 1921. – 180 p. (Б. Кардозо цитує С. Ерліха, посилаючись на працю Г. Канторовича: Gnaeus Flavius (Kantorowicz). Der Kampf um Rechtswissenschaft. S. 48 (Німецькою: “Von der Kultur des Richters hängt im letzten Grunde aller Fortschritt der Rechtsentwicklung ab»).
12. Conley J.M., O’Barr W.M. Rules versus Relationships: The Ethnography of Legal Discourse. – Chicago: University of Chicago Press, 1990. – 222 p, xiv.